
Bunt czy depresja? Czy literatura w szkole i szkoła w literaturze dostrzegają różnicę?

Magdalena Rembowska-Płuciennik

TEKSTY DRUGIE 2025, NR 3, S. 113–130

DOI: 10.18318/td.2025.3.6 | ORCID: 0000-0002-8800-3550

Jednym z najpoważniejszych wyzwań wszystkich poziomów współczesnej edukacji¹ stał się kryzys psychiczny młodego pokolenia. Zdarza się, że nawet kilkuletnie dzieci borykają się z przedłużającymi się zaburzeniami nastroju, stanami lękowymi, a w najgorszych przypadkach – z różnymi typami i fazami depresji. Chciałabym przyrzeć się bliżej współłobecnym w przestrzeni dydaktycznej narracjom o związku zaburzeń zdrowia psychicznego młodych ludzi z tym etapem rozwoju, jaki dla wieku adolescencji jest typowy: buntem młodzieńczym. Tradycyjnie to właśnie okres dojrzewania i budowania własnej tożsamości przez dojrzewającego nastolatka w opozycji do dorosłych uznajemy za najtrudniejszy w procesie kształcenia – zarówno dla nauczycieli, rodziców, jak i potencjalnie samych uczniów. Jak pokazują jednak badania psychologów, objawy kryzysu psychicznego i zachowania

Magdalena Rembowska-Płuciennik – dr. hab. prof. IBL PAN, kierownik Pracowni Poetyki Historycznej, teoretyczka i historyczka literatury. Zainteresowania badawcze: narratologia kognitywistyczna, empiryczne badania nad odbiorem tekstów literackich, antropologia literacka. Ostatnio opublikowała: *Second-person narration as joint action*, („Language and Literature” 2018, t. 27, nr 3); *Powieść-aplikacja – między wolnym czytaniem a szybkim Internetem* (z B. Lutostańskim, „Teksty Drugie” 2020, nr 5); *Enactive – Interactive – Social. New Contexts for Reading Second-person Narration* („Narrative” 2022, nr 1); *Sierść tekstu. Relacje transgatunkowe w zoonarratologii*, („Więłość” 2023, z. 3).

1 Artykuł jest rozszerzoną wersją wystąpienia na VI Kongresie Dydaktyki Polonistycznej „Niezgoda – opór – bunt w przestrzeni edukacyjnej” (Wrocław, wrzesień 2024).

buntownicze bywają niekiedy ludzako podobne, a ich pomylenie może mieć duże, w tym także tragiczne, konsekwencje².

W polonistycznej edukacji i jej kontekstach ścierają się cztery główne sposoby narratywizacji związku między buntem a kryzysem psychicznym. Jednym z nich jest obowiązkowo obecna w szkolnych lekturach opowieść o buncie i autodestrukcji w imię wolności jednostki lub też w imię miłości do narodu – powiązanie tej drugiej z symboliką poświęcenia i ofiary wyraźnie ją etycznie waloryzuje. Natomiast teksty o tematyce współczesnej adresowane do dzieci i młodzieży, czytane poza przymusem szkolnym, zwykle faworyzują perspektywę dziecka w kryzysie psychicznym i samobójczym – pełnią więc funkcję edukacyjno-interwencyjną, oswajając młodego czytelnika z tym problemem i wprowadzając nowy typ postaci literackiej: dziecka w terapii, dziecka-samobójcy. W powieściach na ten temat cechy młodocianego buntownika maskują odwróconą potrzebę kontaktu, opór jest nieudolną czy rozpaczliwą formą poszukiwania relacji, nie zaś ich negacją. W dyskursach socjologicznych, psychologicznych czy medycznych przeplatają się natomiast narracja o zapaści kondycji uczniów i systemu opieki psychiatrycznej z konkurencyjną opowieścią pomocową psychoterapeutów i suicydologów, służącą prewencji i postwencji, podkreślającą dostępność różnych form natychmiastowej pomocy – także znanymi młodzieży kanałami komunikacji (telefon, czat, internet)³. Z perspektywy polonisty można się zatem zastanowić, jak zrównoważyć te cztery opowieści o kryzysie w przestrzeni dydaktycznej. W taki sposób je neutralizować, by wspierać uczniowską umiejętność rozumienia najtrudniejszych doświadczeń także przy pomocy tekstów literackich, które poruszają niewygodne (nawet potencjalnie niebezpieczne!) kwestie psychologiczne czy egzystencjalne. Społeczny kontekst pokoleniowego kryzysu psychicznego domaga się wypracowania „innego trybu dydaktycznej narracji”, w której afirmowana sytuacyjność i zdarzeniowość lektury sprzęga proces szkolnej interpretacji z wyczuleniem na fakt, że

2 Jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w. można było spotkać się z tezą, że dzieci nie cierpią na depresję, więc nie uznawano jej za jednostkę chorobową w młodszych grupach wiekowych. Zob. A. Raczkowski, *Depresja u dzieci i młodzieży – zjawisko i perspektywy pomocy*, „Wychowanie w Rodzinie” 2017, t. XVI, nr 2.

3 Mamy tu do czynienia z ambiwalentną rolą alarmistycznych doniesień medialnych. Akcentowanie niedostępności opieki specjalistycznej czy miejsc w szpitalach może zniechęcać osoby w kryzysie do podjęcia jakichkolwiek prób szukania pomocy, bo przekaz o jej dojmującym braku dominuje w przestrzeni medialnej.

to „żywi ludzie czytają teksty i wnoszą w przestrzeń oraz czas czytania swoje życie pozalekturowe”⁴.

Figura dziecka w kryzysie psychicznym i samobójczym jest tak częsta w tekstach XXI wieku kierowanych do dziecięcego i młodego czytelnika⁵, że można o nią uzupełnić klasyczne opracowania na temat kulturowych reprezentacji dziecka⁶. Ten obraz odpowiada realiom społecznym: dane statystyczne⁷ pokazują, że codziennie sześcioro nastolatków (osób do dziewiętnastego roku życia) podejmuje w Polsce próbę samobójczą; w 2023 roku było ich 1994, według statystyk Komendy Głównej Policji 145 prób zakończyło się zgonem. Jednak WHO informuje, że na każde samobójstwo przypada od 100 do 200 prób niezakończonych śmiercią⁸, a pojedyncze samobójstwo oddziałuje na około 130 osób bezpośrednio nim dotkniętych⁹: w domu, w kręgu przyjaciół, w szkole. Statystyki nie uwzględniają prób niezgłoszonych ani zgonów, których przyczyna oficjalna z różnych względów została zaklasyfikowana inaczej. W latach 2021-2022 wśród osób w wieku 7-18 lat doszło w Polsce do skokowego wzrostu zachowań samobójczych, czego przyczynami były: pandemia, izolacja społeczna, wzrost spożycia alkoholu wśród dorosłych i niedorośli, przemoc rówieśnicza, a także znaczenie internetu i mediów społecznościowych

-
- 4 Metodykę sytuacyjną jako dydaktyczną odpowiedź na zwrot etyczny zaproponowała K. Koziołek, *Sytuacje dydaktyczne. O niektórych konsekwencjach „zwrotu etycznego” dla nauczania literatury*, „Teksty Drugie” 2004, nr 6, s. 186.
 - 5 Stosuję to pojęcie (wieloznaczne i rozmaicie definiowane) za Dominikiem Borowskim, *Między dzieciństwem a dorosłością. O polskich powieściach dla młodzieży w XXI wieku*, Podhalańska Państwowa Uczelnia Zawodowa, Nowy Targ 2022.
 - 6 G. Leszczyński, *Kulturowy obraz dziecka i dzieciństwa w literaturze II poł. XIX w. i XX w.*, Wydział Polonistyki UW, Warszawa 2006. Uznaję takiego bohatera za młodsze rodzeństwo Pokolenia Nikt opisanego w innej pracy Leszczyńskiego: *Pokolenie Nikt*, w: tegoż, *Bunt czytelników. Proza inicjacyjna pokolenia netgeneracji*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 2010.
 - 7 H. Witkowska, L. Kicińska, J. Palma, M. Łuba, *Zrozumieć, aby zapobiec 2024. Zachowania samobójcze wśród dzieci i młodzieży. II edycja raportu na podstawie danych KGP i serwisu pomocowego www.zrjr.pl*, Życie Warto Jest Rozmowy, Warszawa 2024, <https://zwrj.pl/artykuly/zrozumiec-aby-zapobiec-2024-ii-edycja-raportu> (15.11.2024).
 - 8 Dane WHO za: *Spieprzyliśmy to. Dane, których nie ma, czyli o liczbie samobójstw wśród nastolatków w Polsce*, Rozmowa z L. Kicińską, w: M. Guzowska, *Kończąc z tym. Dla czego dzieci nie chcą żyć*, Znak Horyzont, Kraków 2022, s. 14 (ebook).
 - 9 Dane za H. Witkowska, *Śmierć samobójcza jako temat dzieła kultury – jak wywołać efekt Papagena a nie Wertera. Wykład dla twórców kultury*, <https://www.youtube.com/watch?v=CBF3SqV4YVs> (10.06.2024).

eksponujących treści samobójcze na ogromną skalę¹⁰. To, co nie zawsze wybrzmiewa z całą mocą, to fakt, że nastolatki są grupą wiekową najbardziej narażoną na ryzyko kryzysu psychicznego i samobójczego¹¹, ale rozpoznanie u nich tego ryzyka jest trudniejsze niż u osób dorosłych. Nastoletni kryzys psychiczny ujawnia się bardzo często poprzez zachowania mylone z przełomem adolescencji¹²: agresję, drażliwość, negację norm otoczenia, sprzeciw wobec nich, konfliktowość, wycofanie, izolację społeczną, odmowę komunikacji. Słowem – maska buntu młodzieńczego zasłania chmurne oblicze Saturna znanego z kulturowej topiki depresji i melancholii¹³. To powoduje, że bardzo często w tej grupie wiekowej depresja¹⁴ jest po prostu przeoczana – upodabnia się do koniecznego rozwojowo etapu konstruowania nowej tożsamości dorastającej osoby¹⁵. Zaburzenia zachowania zakwalifikowane zostają jako mniej lub

10 H. Witkowska, *Analiza zjawiska wzrostu prób samobójczych wśród dzieci i młodzieży w latach 2021-2023*, w: *Zrozumieć, aby zapobiec 2024*.

11 Dane UNICEF z 2021 r. wskazują, że 10,8% dzieci w wieku 10-17 lat w Polsce cierpi na różne formy zaburzeń psychicznych – to 409 tys. osób. Dane NFZ za ten sam rok mówią, że 630 tys. dzieci było pod opieką psychiatryczną i psychologiczną, w tym leczonych farmakologicznie lekami antydepresyjnymi 84,6 tys. Zob.: *Raport NFZ o zdrowiu. Depresja (2013-2023)*, <https://ezdrowie.gov.pl/portal/home/badania-i-dane/zdrowe-dane/raporty/nfz-o-zdrowiu-depresja> (15.11.2024). Według szacunków WHO do 2030 r. depresja będzie najpowszechniejszą chorobą światowej populacji; tamże.

12 *Depresja dzieci i młodzieży – statystyka, rodzaje, przyczyny i objawy depresji u dzieci*, Fundacja Nie Wiadac Po Mnie, <https://niewiadacpomnie.org/2023/02/20/depresja-dzieci-i-mlodziezy-statystyka-rodzaje-przyczyny-i-objawy-depresji-u-dzieci/> (15.11.2024). Por. K. Kuberska-Przekwas, *Samobójstwa dzieci i młodzieży jako choroba społeczna*, <https://zapobiegajmysamobojstwom.pl/wp-content/uploads/2021/09/SAMOBJSTWADZIECIIMODZIEYJAKOCHOROBASPOECZNAK.KuberskaPrzekwas.pdf> (14.11.2024).

13 A. Kępiński, *Melancholia*, PZWL, Warszawa 1974; *Culture and Depression. Studies in Anthropology and Cross-Cultural Psychiatry of Affects and Disorder*, red. A. Kleinman, B. Good, University of California Press, Berkeley 1985; S.W. Jackson, *Melancholia and Depression. From Hippocratic Times to Modern Times*, Yale University Press, New Haven 1986; M. Bieńczyk, *Melancholia. O tych, co nigdy nie odnajdą straty*, Sic!, Warszawa 1998; J. Kristeva, *Czarne słońca. Depresja i melancholia*, przeł. M.P. Markowski, R. Rzyński, Universitas, Kraków 2007; R. Klibansky, E. Panofsky, F. Saxl, *Saturn i melancholia. Studia z historii, filozofii, przyrody, medycyny, religii oraz sztuki*, przeł. A. Kryczyńska, Universitas, Kraków 2009; T. Jastrun, *Osobisty przewodnik po depresji*, Zwierciadło, Warszawa 2016; J. Starobinski, *Atrament melancholii*, przeł. K. Belaid, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2017; *The Persistence of Melancholia in Arts and Culture*, red. A. Bubenik, Routledge, London 2022.

14 K. Ambroziak, A. Kołakowski, K. Siwek, *Depresja nastolatków. Jak ją rozpoznać, zrozumieć i pokonać?*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2021.

15 A. Oleszkowicz, *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania, formy, skutki*, Scholar, Warszawa 2006.

bardziej typowe, przemijające i wymagające raczej dyscyplinowania niż dodatkowego wsparcia, co prowadzi do postępującej izolacji cierpiącego dziecka i poszukiwania przez nie szybkiego rozwiązania – także poprzez śmierć.

Młody człowiek przybiera „maski”, buduje mur odgradzający go od realnej rzeczywistości. Zamyka się w swoim świecie smutku i przygnębienia. Taka młodzież nie chce się uczyć, nie ma autorytetów, brakuje jej sił do życia w coraz bardziej dynamicznej rzeczywistości. Jest załęczniona, boi się przyszłości. Często sięga po alkohol i narkotyki. Nie stroni od przemocy i agresji, dopuszcza się nadużyć wobec rówieśników, nauczycieli czy rodziców¹⁶.

Andrzej Leder mówi wprost: „dzisiejszy bunt wobec świata wyraża się depresją”¹⁷.

Literatura dla dzieci i młodzieży podejmuje temat kryzysu psychicznego, często zastępując szkołę czy dom w procesie „psychologicznej immunizacji”¹⁸ młodego człowieka na trudności różnych etapów dorastania. Wątek ten zawierają powieści: Kaja Platowska, *Po prostu mnie przytul* (2012); Katarzyna Szaulińska, Daniel Chmielewski, *Czarne fale* (2015)¹⁹; Barbara Kosmowska, *Dziewczynka z parku* (2017); Joanna Jagiełło, *Jak ziarnka piasku* (2018) i *To już nie ma znaczenia* (2020); Maja Kopeć, *Zapomnij mi* (2018); Katarzyna Ryrych, *Jasne dni, ciemne dni* (2017) i *Hodowla* (2019); Ewa Nowak, *Orkan. Depresja* (2020); Roksana Jędrzejewska-Wróbel, *Stan splątania* (2021)²⁰; Zuzanna Klotschke,

16 M. Kamińska, *Depresja wieku młodzieńczego w percepcji nauczycieli*, w: *Samobójstwo i autowiktymizacja jako problem interdyscyplinarny*, red. S. Przewoźnik, Uniwersytet Ignatianum, Kraków 2023, s. 140.

17 A. Leder, *Bunt młodych wyraża się dziś depresją*, „Więź.pl” 13.06.2023, <https://wiesz.pl/2023/06/13/leder-bunt-mlodych-wyraza-sie-dzis-depresja/> (14.11.2024).

18 Termin E. Kübler-Ross, za: K. Slany, *Śmierć we współczesnej literaturze dla dzieci – łamanie tabu?*, w: *Śmierć w literaturze dziecięcej i młodzieżowej*, red. K. Slany, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 2018, s. 38. Potrzebę edukacji emocjonalnej nawet dzieci młodszych (3-10 lat) akcentuje K. Zabawa, *Rozpoczęta opowieść. Polska literatura dziecięca po 1989 roku wobec kultury współczesnej*, Wydawnictwo Ignatianum, Kraków 2013.

19 To komiks stworzony przez psychiatrę K. Szaulińską i rysownika D. Chmielewskiego; por. S. Frąckiewicz, *Komiksy i rysunki pomagają znosić życiowe trudności. Coraz częściej także w sieci*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/1651562,1,komiksy-i-rysunki-pomagaja-znosic-zyciowe-trudnosci-coraz-czesciej-takze-w-sieci.read> (12.11.2024).

20 Ta powieść, realistycznie opisująca psychologiczne problemy dzisiejszych ósmoklasistów, znalazła się na nowej liście lektur uzupełniających w szkole podstawowej.

Mówili, że umiera się tylko raz (2022); Aleksandra Białczak, *Lola* (2023); Anna Mrówczyńska, autobiograficzna trylogia *Młody bóg z pętlą na szyi: Psychiatryk* (2019), *Terapia u doktora* (2019), *Samobójstwo na raty* (2019); thrillery „z przesłaniem” Marcela Mossa: *Nie wiesz wszystkiego* (2020), *Wszyscy muszą zginąć* (2021), *Nie wiesz nic* (2021).

Funkcja terapeutyczno-kompensacyjna²¹ tekstów dla młodego czytelnika nabierała od XX wieku coraz większego znaczenia, zwłaszcza w przypadku treści tabuizowanych²². Jak przekonują badacze tematu śmierci i żałoby²³, książki dla dzieci i młodzieży testują dziś sposoby rozmawiania o kwestiach najtrudniejszych i proponują nowe sposoby radzenia sobie z nimi, co Karolina Szymborska nazwała „heurystyczną matrycą konsolacji”²⁴. Taka matryca operuje przede wszystkim nowym językiem edukacji emocjonalnej w ramach

21 Zainteresowanie komponentem terapeutycznym dzieła literackiego ma swoją genezę nie tylko w psychoterapii, ale też w samych badaniach literackich. O ile Piotr Chmielowski w *Poezji w wychowaniu* (Wilno 1881) snuł refleksje bardzo ogólne, o tyle Jan Trzynadłowski położył podwaliny pod rozwój rodzimej biblioterapii, analizując estetykę, poetykę, a nawet edytorską stronę dzieła literackiego jako potencjalne regulatory psychicznego dobrostanu czytelnika. Zob. J. Trzynadłowski, *Biblioterapia jako problem teoretyczny i praktyczny. Zagadnienia wybrane*, w: tegoż, *Sztuka słowa i obrazu. Studia teoretycznoliterackie*, Ossolineum, Wrocław 1982; *Biblioterapia – złudzenia i nadzieje*, „Arteterapia II. Zeszyt Naukowy” 1990, nr 52. Por. W. Czernianin i in., *Podstawy współczesnej biblioterapii. Podręcznik akademicki*, Instytut Psychologii UW, Wrocław 2017. Polskie Towarzystwo Biblioterapeutyczne zrzesza literaturoznawców i psycho-terapeutów. Por. I. Borecka, *Biblioterapia – nowa szansa książki*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Olsztyn 1992; M. Molicka, *Bajkoterapia. O lękach dzieci i nowej metodzie terapii*, Media Rodzina, Poznań 2002; W. Czernianin, H. Czernianin, *Literatura i terapia*, red. W. Szulc, W. Czernianin, Smak Słowa, Sopot 2012; N. Morawska, *Ocalająca moc literatury i sztuki – analiza powieści „Jak ziarna piasku” J. Jagiełło w świetle biblioterapii i arteterapii*, „Dzieciństwo. Literatura i Kultura” 2021, t. 3, z. 1.

22 G. Skotnicka, *Funkcje książki dla dzieci i młodzieży w zmieniającej się rzeczywistości kulturowej*, w: *Stare i nowe w literaturze dla dzieci i młodzieży*, red. B. Olszewska, E. Łucka-Zajac, Wydawnictwo UO, Opole 2020.

23 *Śmierć w literaturze dziecięcej i młodzieżowej*, red. K. Slany. B. Nieszporek-Szamburska, *Oswoić ze śmiercią – o jednej z ról literatury dziecięcej*, w: *Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci*, red. A. Ungeheuer-Gołąb, M. Chrobak, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2012; M. Gwadera, „Z mroku ku jasności”. *Cierpienie i śmierć we współczesnej literaturze dla dzieci i młodzieży*, w: *Literatura dla dzieci i młodzieży (po 1980)*, red. K. Heska-Kwaśniewska, t. 1, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2008. A. Józefowicz, *Oswajanie z przemianami – temat śmierci we współczesnej literaturze dla dzieci. Terapeutyczne walory wybranych powieści*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2016, t. 15, z. 3.

24 K. Szymborska, *Dziecko w poradnikach konsolacyjnych (comfort books) a ewolucja archetypu puer aeternus*, w: *Śmierć w literaturze dziecięcej i młodzieżowej*, red. K. Slany, s. 104.

edukacji humanistycznej. Chciałabym zwrócić uwagę, że równie mocno potrzebujemy w dzisiejszym kształceniu humanistycznym *heurystycznej macierzy odporności (rezyliencji)*²⁵, w której szkolne czytanie literatury ma swoje szczególne miejsce, oferując wsparcie w osiągnięciu przez uczniów dojrzałości emocjonalnej i poczucia bezpieczeństwa²⁶. Jak celnie zauważył Krzysztof Biedrzycki: „O ważnych sprawach można rozmawiać z klasyką, zwłaszcza z arcydziełami. [...] O niektórych sprawach można rozmawiać tylko z literaturą najnowszą”²⁷. Ta ostatnia (jak wskażę w kolejnej części artykułu) wypracowała takie rozwiązania formalne i taką narrację o kryzysie, które mogą wzmacniać mechanizmy przezwyciężania lęków, stabilizacji emocji, aktywnego poszukiwania rozwiązań alternatywnych względem scenariuszy autodestrukcyjnych.

Tymczasem na listach lektur szkolnych literatura współczesna dla dzieci i młodzieży jest wciąż niedoreprezentowana. Natomiast w toku kształcenia literackiego uczniowie i uczennice napotykają temat o wielkim ciężarze egzystencjalnym i kulturowym: temat kryzysu psychicznego i samobójstwa w jego historycznych interpretacjach. Poznają je jako *styl zachowania*

25 Termin ten tłumaczy się jako „odporność psychiczna, odporność na zranienie, zdolność do pozytywnego funkcjonowania mimo przeciwności losu lub traumatycznych przeżyć”; zob. W. Junik, *Zjawisko rezyliencji – wybrane problemy metodologiczne*, w: *Resilience. Teoria – badania – praktyka*, red. W. Junik, Wydawnictwo Edukacyjne Parpamedia, Warszawa 2011. A. Borucka, A. Pisarska, *Koncepcja resilience – czyli jak pomóc dzieciom i młodzieży z grup podwyższonego ryzyka*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012. Rezyliencję w procesie dydaktycznym można wzmacniać także za pomocą czytania odpowiednio dobranej literatury; zob. S. Tillott i in., *Using Storytelling to Unpack Resilience Theory in Accordance with an Internationally Recognised Resilience Framework with Primary School Children*, „Journal of Psychologists and Counsellors in Schools” 2021, t. 32, nr 1. O kondycji psychicznej jako niezbędnym kontekście dla całego procesu edukacyjnego mówią też wyniki kolejnych edycji badania PISA, w części dotyczącej dobrostanu uczniów. Pod względem poczucia satysfakcji z życia polski uczeń jest na 69. miejscu (na 74 kraje), poczucia przynależności – na 73. pozycji (na 79 krajów), przekonania o samodzielności w uczeniu się – na miejscu 67. (na 77 krajów klasyfikowanych). „Jeśli nauczymy uczniów czytać, liczyć i rozumieć przyrodę, ale wypuścimy ich ze szkoły nieszcześliwych, wyobcowanych i przekonanych, że sami nie umieją się uczyć, nic dobrego nam z tego nie przyjdzie” – komentował ten wynik Jędrzej Witkowski, prezes zarządu Centrum Edukacji Obywatelskiej, „wyborcza.pl”, 22 stycznia 2024, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,30615358,uczniowski-brak-satysfakcji-z-zycia-o-tym-tez-mowi-nam-badanie.html> (9.11.2024).

26 A. Błasiak, E. Dybowska, *Wzmacnianie rezyliencji w rodzinie – współczesną potrzebą*, „Roczniki Pedagogiczne” 2021, t. 13, nr 4.

27 K. Biedrzycki, *Prywatny Polak szuka swej tożsamości albo literackie zmagania ze światem nowoczesnym i ponowoczesnym. Szkic krytyczny o literaturze najnowszej*, w: *Szkolna lektura bliżej teźniejszości*, red. A. Janus-Sitarz, Universitas, Kraków 2011, s. 17.

(np. w literaturze romantycznej²⁸), jako wzorzec rozwiązania konfliktu jednostki ze światem, a zarazem formę buntu wobec zbiorowych norm, projekt egzystencjalny czy też heroiczny akt wyzwolenia z własnych słabości²⁹. Przeczytają utwory o samobójstwach godnościowych: w obronie własnych praw, honoru, a zwłaszcza – w ofercie narodowi. Napotkają gotowe scenariusze suicydalne (np. samobójstwo kobiety jako odzyskanie dziewictwa lub dowód wierności ukochanemu), które gwarantują pośmiertne moralne zwycięstwo jednostki lub ratunek zbiorowości. Samobójca w literaturze szkolnej wiele autodestrukcją osiąga: ocala honor i wyznawane wartości, kwestionuje zastany porządek świata i dumnie go odrzuca lub altruistycznie ratuje zbiorowość. Samobójstwo wzbogaca egzystencję romantycznego kochanka i buntownika, stanowi estetyczny projekt dekadenta, buduje legendę poety przekłętego, naznacza świadka i ofiarę dwudziestowiecznej historii spuszczonej z łańcucha; wyzwala z nieuleczalnej choroby. Śmierć samobójcza stanowi ważny element legendy literackiej wielu artystów i powraca na lekcjach języka polskiego w charakterze upiornej ciekawostki biograficznej. Słowem: autodestrukcja wyznacza sprawczość i rozwiązuje skutecznie problem – indywidualny i zbiorowy – lub gwarantuje dodatkową pośmiertną atrakcyjność. Czy możemy optymistycznie (lub z pełną hipokryzją) zakładać, że filologiczna i historycznoliteracka wykładnia takich tekstów efektywnie zabezpieczy proces tworzenia autonarracji własnego życia przez uczniów, początkowo nieświadomy, niejasny, niekonkretny? Ta konceptualizacja zaczerpnięta z psychologii narracyjnej³⁰ pozwala precyzyjnie wskazać problem: samobójstwo funkcjonuje w kulturze także jako zadanie narracyjne, scenariusz działania i spełnienia, gotowy do użycia wzorzec postępowania. Należy jednak dodać – zwłaszcza w kulturze i literaturze polskiej...

28 O składnikach imaginarium samobójczego zob. A. Kowalczykowa, *Samobójcy romantyczni*, Ossolineum, Wrocław 1983; *Style zachowań romantycznych. Propozycje i dyskusje sympozjum*, red. M. Janion, M. Zielińska, PIW, Warszawa 1986.

29 Szczegółowo analizuje je S. Chwin, *Samobójstwo jako doświadczenie wyobraźni*, Tytuł, Gdańsk 2011.

30 O zadaniach narracyjnych wybieranych przez człowieka na poszczególnych etapach rozwoju „mitu życia” zob. U. Tokarska, „Stawać się Panem Własnego Oblicza”. *O możliwości intencjonalnych oddziaływań narracyjnych w biegu życia ludzkiego*, w: *Psychologia małych i wielkich narracji*, red. M. Straś-Romanowska i in., Eneteia Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Warszawa 2010.

Ten historycznie motywowany „monochromatyzm egzystencjalny”³¹ jako przypadłość kultury polskiej opisywał wielokrotnie Stefan Chwin:

To, w jaki sposób zbiorowość walczy ze skłonnościami samobójczymi jednostek, w jaki sposób stara się oddziaływać na jednostki swoją aktywnością symboliczną, by odgradzić je od samobójstwa, zależy w dużym stopniu od typu zbiorowości i typu kultury. Oddziaływanie tego rodzaju dokonuje się nie tylko poprzez jawne zakazy czy nakazy, ale też poprzez bodźce podprogowe działające na podświadomość i wyobraźnię³².

W kulturze każdej zbiorowości występują zatem dwie biegunowo przeciwne tendencje. Pierwsza to odgradzanie człowieka od samobójczej pokusy, wzmacnianie w nim woli życia. Druga to podsycanie gotowości na śmierć, na przykład gotowości do popełnienia samobójstwa, które Durkheim określał jako altruistyczne. [...] Wiele wskazuje na to, że kultura polska, szczególnie w okresie porozbiorowym, w epoce romantyzmu, a i później, w rozmaity sposób przygotowywała (czy nawet zachęcała) Polaków do samobójstwa altruistycznego, to znaczy do samobójstwa popełnianego dla dobra innych³³.

Wydaje się, że krytyczna analiza kulturowej narracji o kryzysie i samobójstwie (w tym szkodliwych stereotypów – także narodowych) stanowi zwłaszcza dzisiaj pożądaną kompetencję nauczyciela polonisty. Pytanie, jakie musimy sobie postawić, brzmi: czy używamy takiego dyskursu edukacyjnego, który służy... utrzymaniu młodego człowieka przy życiu? Czy używamy go, omawiając kanoniczne na różnych etapach kształcenia utwory, w których bohaterowie z rozmaitych względów popełniają samobójstwa (*Cierpienia młodego Wertera*, *Konrad Wallenrod*, *Reduta Ordon*, *Dziady cz. IV i III*, *Świtez, Lalka*, *Pan Wołodźjowski*, *Cham*)? Jak rozmawiamy o tekstach, w których akt poświęcenia życia staje się nieodłączną częścią usakralizowanego przesłania budującego wspólnotę (*Testament mój*, *Kamienie na szaniec*, *Przesłanie Pana Cogito*)? Czy obecne metody nauczania, komunikacji z uczniem oraz sposoby interpretacji

31 S. Chwin, *Samobójstwo jako doświadczenie wyobraźni*, Tytuł, Gdańsk 2010; tenże, *Samobójstwo i „grzech istnienia”*, Tytuł, Gdańsk 2013; tenże, *Oddać życie za Polskę. Samobójstwo altruistyczne w kulturze polskiej XIX wieku*, Tytuł, Gdańsk 2021.

32 S. Chwin, *Samobójstwo i grzech istnienia*, s. 338, 339.

33 Tamże, s. 339.

lektur zabezpieczają afektywnie uczniów, którzy okazują się nieraz zupełnie bezbronni wobec niespotykanej dotychczas ekspozycji na multimedialne przekazy o samobójczej śmierci? Sytuacja pokoleniowego kryzysu zdrowia psychicznego wymaga od nauczycieli nie tylko wzmożonej czujności wobec zachowań uczniów, ale i zwiększonej wrażliwości komunikacyjnej przy podejmowaniu tematu samobójstwa w tekstach kultury. Działaniem minimalistycznym może być włączenie do rozmowy na ich temat przekazu „odczarowującego” autodestrukcję – o drastyczności i nieodwracalności tego aktu, o możliwym istnieniu innych rozwiązań, o tragicznej iluzoryczności „zwycięstwa z za grobu”. Korygując narrację o samobójstwie (bez wchodzenia w kompetencje psychologa czy terapeuty i przy użyciu zupełnie podstawowych narzędzi biblioterapii³⁴), możemy realnie wspierać młode osoby w kryzysie, gdyż pierwszym etapem pożądanej zmiany powinny być działania inkluzywne na ich rzecz oraz promowanie aktywnego poszukiwania pomocy³⁵.

Jako literaturoznawcy powinniśmy pamiętać, że książki zbójckie mogą być także książkami zabójczymi. Efekt Wertera nie jest niestety zjawiskiem jedynie z historii kultury – w psychologii nazywa empirycznie potwierdzony, wymierny wzrost liczby samobójstw naśladowczych wywołany niewłaściwymi strategiami komunikowania w różnego typu mediach³⁶. Jego

34 Tak definiuje cele biblioterapii Wiktor Czernianin: „Pokazuje, że czytelnik nie jest pierwszym ani jedynym człowiekiem, który ma problem; pozwala czytelnikowi dostrzec, że istnieje więcej niż jedno rozwiązanie jego problemu; pomaga zrozumieć motywy postępowania ludzi, nie wyłączać siebie samego, uwikłanych w szczególne sytuacje; pomaga dostrzec wartość zawartą w ludzkim doświadczeniu; pokazuje czytelnikowi, co jest niezbędne dla rozwiązania jego problemu; zachęca czytelnika do realistycznego spojrzenia na swoją sytuację”; *Wprowadzenie do biblioterapii*, w: W. Czernianin i in., *Podstawy współczesnej biblioterapii*, s. 21.

35 A. Czabański, *O potrzebie edukacji społeczeństwa w zakresie wiedzy suycydologicznej*, w: „*Nie mam siły żyć*”. *Autodestrukcja w kulturze*, red. P. Nowak, H. Witkowska, Wydawnictwa UW, Warszawa 2024. Tom zawiera szereg omówień problematyki samobójstwa jako motywu kulturowego (w filozofii, sztuce, religii), ale i propozycje działań w zakresie prewencji i postwencji w różnych obszarach życia społecznego.

36 Badania na ten temat są prowadzone od lat siedemdziesiątych XX w.: D.P. Phillips, *The Influence of Suggestion on Suicide. Substantive and Theoretical Implications of the Werther effect*, „*American Sociological Review*” 1974, t. 39, nr 3. Za: H. Witkowska, *Samobójstwo w kulturze dzisiejszej. Listy samobójców jako gatunek wypowiedzi i fakt kulturowy*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2021, s. 159. Por. I. Wassermann, *Imitation and Suicide. Reexamination of Werther Effect*, „*American Sociological Review*” 1984, t. 49, nr 3; T. Siebers, *The Werther Effect. The Esthetics of Suicide*, „*Mosaic*” 1993, t. 26, nr 1; R. Bell, *In Werther's Thrall. Suicide and the Power of Sentimental Reading in Early National America*, „*Early American Literature*” 2011, t. 46, nr 1. Efekt Wertera potwierdziło badanie przeprowadzone w 34 krajach; zob. M. Lutter i in., *Anomie or Imitation? The Werther Effect of Celebrity*

przeciwieństwo stanowi równie wymierny i potwierdzony empirycznie efekt Papageno³⁷ – spadek liczby samobójstw naśladowczych na skutek prewencyjnych działań z zakresu komunikacji społecznej. Oba te zjawiska są uzależnione od sposobu opowiadania o autodestrukcji, dlatego jest niemożliwe, jakie schematy narracyjne proponujemy w edukacji polonistycznej, aby przy okazji czytania literatury w szkole nie utrwalać szkodliwych stereotypów.

Brunon Hołyst, prekursor polskiej suicydologii, pisał, że samobójstwo jest buntem wobec komunikacji i wspólnoty, a jednym z etapów bezpośrednio do niego wiodących jest utrwalenie w świadomości człowieka w kryzysie obrazu samobójstwa jako stanu antycypowanego, jako celu i sposobu na rozwiązanie wszystkich swoich problemów³⁸. Jeśli spojrzeć na lekcje języka polskiego jak na jedno z najważniejszych laboratoriów komunikacji i wspólnotowości, to wykorzystywanie go także na potrzeby pierwszej pomocy emocjonalnej³⁹ miałyby wielką wagę. Heurystyczna matryca odporności nie powinna polegać na cenzurze treści, ale na neutralizowaniu tych niebezpiecznych narracją psychoedukacyjną i wspierającą, która sprzyja „emocjonalnej interwencji” i demitologizacji autodestrukcji⁴⁰. Nie napawa pociechą fakt, że na szkolnych listach lektur trudno znaleźć teksty, które można by jednoznacznie uznać za wyzwalające efekt Papageno...⁴¹

Suicide Rates in 34 OECD Countries, 1960-2014, https://pure.mpg.de/rest/items/item_2591059_17/component/file_2591058/content (16.11.2024).

37 T. Niederkrotenthaler i in., *Papageno versus Werther Effect*, „British Medical Journal” 2010, t. 341, nr 7778, s. 848. Imię Papageno nosił bohater *Czarodziejskiego fletu* W.A. Mozarta – na skutek namów swoich przyjaciół zrezygnował z planu odebrania sobie życia.

38 B. Hołyst, *Samobójstwo – przypadek czy konieczność*, PWN, Warszawa 1983, s. 121.

39 L. Kicińska, J. Palma, *Pierwsza pomoc emocjonalna*, Fundacja Adamed, *Życie Warto Jest Rozmowy*, Warszawa 2023, https://backend.zwjir.pl/media/attachments/Pierwsza_pomoc_emocjonalna_PzkRQHs.pdf (16.11.2024).

40 K. Douglas i in., *Building Reading Resilience. Re-thinking Reading for the Literary Studies Classroom*, „Higher Education Research & Development” 2016, t. 35, nr 2. Por. S. Luthar, D. Cicchetti, *The Construct of Resilience. Implications for Interventions and Social Policies*, „Development and Psychopathology” 2000, t. 12, nr 4; A. Borucka, A. Pisarska, *Koncepcja resilience...*

41 Znamienne, że takie teksty pojawiają się w kulturze popularnej – także w tych jej formach, które mocno oddziałują na osoby młode w zupełnie odmienny sposób. Niektórzy artyści takich gatunków muzyki jak rap czy hip-hop (często epatujących przemocą, gwałtownymi emocjami, wyrastających z kultury gniewu i sprzeciwu) dostrzegają potencjalne niebezpieczeństwo przekazu, zwłaszcza jego wpływu na osoby młode lub niestabilne emocjonalnie. Amerykański

Przypomnę, że jednym z celów kształcenia literackiego i kulturowego zapisanych w podstawie programowej nauczania języka polskiego dla szkół podstawowych⁴² jest to, by uczeń klas IV-VI „odnosił treści tekstów kultury do własnego doświadczenia”, a uczeń klas VII-VIII „określał w poznawanych tekstach problematykę egzystencjalną i poddał ją refleksji”. A gdyby tak wpisać w podstawy programowe każdego stopnia kształcenia: celem kultury jest „odgradzanie człowieka od samobójczej pokusy, wzmacnianie w nim woli życia”, a celem humanistyki zwłaszcza jest „uczyć radości z odnawiania istnienia”, jak to ujął Michał Paweł Markowski?⁴³ Tymczasem „odniesienie treści kultury do własnego doświadczenia” może przyjąć także taką formę:

Chociażby teraz w szkole, na lekcji polskiego, omawiamy romantyzm. Tam jest depresja na potęgę. To jest jedno wielkie gloryfikowanie zaburzeń psychicznych. Mnie wysiadają nerwy, kiedy czytam, że oni byli tacy piękni, emocjonalni, że to było wszystko takie piękne. Osoby zaburzone psychicznie uważane są za takie, które widzą więcej i są lepsze. A później ludzie sobie mówią, że jak ktoś ma depresję, to na pewno od razu jest uduchowiony, emocjonalny, na pewno jest świetnym artystą, potrafi pisać piękne melancholijne teksty. Trochę to krzywdzące. Powinno się uczyć o negatywnych skutkach i uświadamiać ludzi, jak to działa i jak działają takie choroby psychiczne⁴⁴.

raper Logic nagrał w 2017 r. piosenkę *1-800-273-8255*, której tytuł jest numerem telefonu zaufania dla młodzieży. W okresie szczytu popularności piosenki odnotowano wzrost liczby telefonów na ten numer o 6,9% oraz spadek statystycznej liczby samobójstw o 5,5%. Zob. wnioski z badania: *US Rapper Logic's Song 1-800-273-8255 May Have Helped Prevent Hundreds of Suicides, Study Finds*, <https://www.theguardian.com/us-news/2021/dec/16/song-by-us-rapper-logic> (13.11.2024). Na polskiej scenie rapowej można przywołać dla porównania piosenki Quebonafide *Szubienicapestycydybroń* (2020) lub Belmondo *P.S.W.I.S* (2023). Można uznać, że teksty te artyści tworzą, by wpłynąć na postawy swoich słuchaczy. Kontekst kultury popularnej ma ogromne znaczenie dla młodego pokolenia i nie powinien być bagatelizowany.

42 Załącznik nr 1 do Rozporządzenia ME ws. podstawy programowej (SP), s. 63, <https://www.gov.pl/web/edukacja/uszczuplone-podstawy-programowe--rozporzadzenia-podpisane> (14.11.2024).

43 M.P. Markowski, *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*, Universitas, Kraków 2013, s. 214.

44 M. Guzowska, *Kończąc z tym*, s. 95.

To, co w powyższym komentarzu do lekcji romantyzmu zwraca uwagę, to prośba kierowana do nauczycieli o inny język towarzyszący interpretacji niepokojących dziś uczniów treści, o narrację pomocową wprost adresowaną do pokolenia w kryzysie zdrowia psychicznego. Wszystko wskazuje na to, że takim językiem na potrzeby współczesnej dydaktyki nie dysponujemy, czego świadomi są sami nauczyciele potrzebujący w tym zakresie systemowego wsparcia i podniesienia kompetencji:

Miałam też takie poczucie, że o ile integrację klasy czy bezpieczny Internet jestem w stanie nawet bez materiałów poprowadzić, to już na przykład depresji się boję. Tym bardziej że my dzieciaki z depresją mamy. Dzieciaki, które wracają ze szpitali psychiatrycznych. I teraz na przykład poruszę jakiś temat i nie daj Boże zrobię komuś krzywdę po prostu, bo powiem coś nie tak albo zachowam się w jakiś taki sposób nieodpowiedni. I ktoś coś źle odbierze⁴⁵.

Obie wypowiedzi (uczennicy i nauczycielki) zwracają uwagę na rangę jednego problemu: intencjonalnych oddziaływań narracyjnych i języka psychoedukacji potrzebnych w dydaktyce⁴⁶. Dobre praktyki w tym zakresie dla różnych grup zawodowych pracujących z młodzieżą oraz twórców kultury i osób odpowiedzialnych za multimedialną komunikację Światowa Organizacja Zdrowia zaproponowała już w 2019 roku⁴⁷. Wśród wytycznych są

45 Raport z badania „Szkoła dobrostanu 2023” Fundacji Szkoła z Klasą, <https://www.szkolazklasa.org.pl/materialy/szkola-dobrostanu-raport-z-programu/> (15.11.2024). Jak duża jest skala problemu, świadczą wyniki polsko-słowacko-czeskiego projektu „Heads Up – zdrowie psychiczne młodzieży w szkole” badającego doświadczenia nauczycieli w pracy z uczniami w depresji lub po próbie samobójczej: w Polsce 56% nauczycieli ma/miało uczniów z taką diagnozą, 29% spotkało ucznia po próbie samobójczej, 5% przeżyło samobójczą śmierć swego ucznia, 61% ma wątpliwości, czy rozpoznałoby sygnały samobójczych tendencji, 42% zgłasza niedobór wiedzy, jak pracować z uczniem w depresji; <https://heads-up-project.com/pl/o-projekcie/> (12.11.2024).

46 Stowarzyszenie Polskie Towarzystwo Suicydologiczne i Fundacja Życie Warto Rozmowy weszły w skład Zespołu Ministerstwa Edukacji Narodowej ds. współpracy z organizacjami pozarządowymi, którego skład został ogłoszony przez ministra edukacji narodowej 5 sierpnia 2024 r. Obecność w zespole także Fundacji Unaweza (która przygotowała obszerny raport o zdrowiu psychicznym „Młode Głowy”) oraz Fundacji Dajemy Dzieciom Siłę i Szkoła z Klasą pokazuje, że zadania edukacyjne, wychowawcze i profilaktyczne w zakresie zdrowia psychicznego nareszcie uznano za jeden z priorytetów edukacji.

47 *Preventing Suicide. A Resource for Filmmakers and Others Working on Stage and Screen*, World Health Organization, Geneva 2019. Wytyczne WHO dotyczące prewencji samobójstwa są

na przykład wskazówki, jak demaskować szkodliwe stereotypy o samobójstwie⁴⁸; niektóre z nich mogą okazać się zaskakująco pomocne w omawianiu tekstów literackich. Nauczyciel powinien unikać prezentowania samobójstwa jako bezbolesnego, acielesnego, estetycznie wyidealizowanego projektu zapewniającego szybkie i pozbawione komplikacji odejście. Nie powinniśmy prezentować samobójstwa jako realizacji słusznie podjętego celu (w czymkolwiek imieniu!), należy unikać dowartościowania „pozytywnych” jego skutków dla osób trzecich (wdzięczności zbiorowej, dobroczynnego wpływu śmierci jednostki na życie grupy). Sytuacja dydaktyczna wokół tekstu z motywem samobójstwa powinna równocześnie aktywizować informację pomocową: o temporalności kryzysu i możliwych innych scenariuszach wyjścia z niego, o dostępności wsparcia psychicznego, o ocalającej mocy rozmowy (także w środowisku szkolnym), o celowości poszukiwania pomocy i otwarcia na pomoc. Jak podkreśla Halszka Witkowska⁴⁹, musimy mówić z młodymi ludźmi o kryzysie psychicznym i samobójczym z perspektywy życia, a nie śmierci.

Czy literatura współczesna dla dzieci i młodzieży mogłaby w tym procesie wspomóc szkołę i polonistów? Jestem zdania, że ten typ piśmiennictwa może zaoferować dobre artystycznie i cenne edukacyjnie teksty, dające szansę na bezpieczną rozmowę o kryzysie psychicznym i samobójczym. Gotowym materiałem psychoprofilaktycznym⁵⁰ może być książka Ewy Nowak *Orkan*.

jednak dużo wcześniejsze (1999), stały się podstawą szczegółowych europejskich i narodowych strategii długofalowej ochrony zdrowia psychicznego. W Polsce pierwszy poradnik *Zapobieganie samobójstwom* na potrzeby organizacji edukacji, kształcenia nauczycieli, opracowania procedur prewencyjnych, interwencyjnych i postwencyjnych ukazał się dopiero w 2007 r. w wyniku współdziałania Rzecznika Praw Dziecka, Ministerstwa Edukacji Narodowej, Polskiego Towarzystwa Suicydologicznego. Por. H. Witkowska, i in., *Rekomendacje dotyczące informowania o zachowaniach samobójczych*, Warszawa 2022.

48 Na przykład: „Celem próby samobójczej jest zakończenie życia”; „przeżyta próba samobójcza eliminuje zagrożenie”, „samobójcami są chorzy psychicznie”, <https://zwnr.pl/mity-na-temat-samobojstw> (13.11.2024).

49 Naukowiec, koordynatorka projektu pomocowego „Życie warte jest rozmowy” prowadzonego przez fundację o tej nazwie, ekspertka Biura ds. Zapobiegania Zachowaniom Samobójczym w Instytucie Psychiatrii i Neurologii oraz Polskiego Towarzystwa Suicydologicznego, specjalizująca się również w promocji właściwych strategii komunikacyjnych z osobami w kryzysie i na temat kryzysu psychicznego. Dziękuję dr Witkowskiej za Jej cenne komentarze do tego tekstu, za wskazówki bibliograficzne – a przede wszystkim za Jej działalność proedukacyjną.

50 Opracowanie lekcji o kryzysie i samobójstwie na podstawie tej powieści zostało przygotowane przez psycholożkę Magdalenę Sniegulską.

Depresja, uhonorowana Nagrodą Polskiego Oddziału IBBY za rok 2020. Jedna z jej recenzentek zauważyła, że jest to powieść o tym, jak szkoła przestaje być miejscem dialogu o tematach ważnych dla młodego pokolenia⁵¹. Nowak bardzo często akcentuje genezę książki. Podkreśla, że napisała ją na usilne prośby bibliotekarki, która chciała pomóc swoim czytelnikom uporać się z depresją, ale nie miała odpowiedniej literatury. Nowak odnosi się także do literackiego pejzażu afektywnego dominującego w toku kształcenia: „Ja też chodziłam do polskiej szkoły. Dorastamy w symbolizmie śmierci. On jest w Polsce dodawany do wody”⁵².

Pierwsza wersja *Orkana* została całkowicie zakwestionowana przez Witkowską jako... gloryfikacja samobójstwa. Suicydolożka podważyła sposób opowiadania o kryzysie i samobójstwie, wskazując, jak niebezpieczna jest estetyzacja śmierci, sugestia braku alternatywy dla niej, ekspozowanie sposobu targnięcia się na życie. Dlatego powstała druga wersja powieści. Nie ma w niej samobójstwa głównego bohatera; choć zakończenia nie sposób nazwać szczęśliwym. Nie pojawia się wzruszający list samobójcy oraz motyw zmiany otoczenia pod wpływem śmierci chłopca. Samotne osuwanie się Borysa Orkana w chorobę kontrpunktują losy postaci drugoplanowej, wydobywającej się z depresji dzięki silnemu grupowemu wsparciu, otwarciu na pomoc innych. Wskazane są pomocowe i antypomocowe reakcje dorosłych (także strategie komunikacyjne) i nastolatków na narastające problemy psychiczne Borysa – autorka rozpoznaje, jak wpływają one na jego stan. Pokazano pogłębiającą się izolację chłopca, jego problemy w komunikacji z najbliższym otoczeniem, błędne interpretacje jego zachowań przez innych. Nowak skupiła się na konsekwencjach próby samobójczej niezakończonych zgonem: długotrwałe cierpienie w wyniku doznanych obrażeń, fizjologiczne reakcje ciała, dożywotnie głębokie kalectwo, katastrofa rodzinna będąca następstwem tych zdarzeń. Ten element fabularny demaskuje wymienione powyżej szkodliwe stereotypy gloryfikujące czy romantyzujące gest samobójczy⁵³.

51 *Jak rozmawiać z uczniami o depresji? Rozmowa wokół książki „Orkan. Depresja”, rozmowę z Ewą Nowak, autorką książki, przeprowadziła dr Magdalena Śniegułska, <https://rozmawiajzklasa.szkolazklasa.org.pl/materialy/jak-rozmawiac-z-uczniami-o-depresji-rozmowa-wokol-ksiadzki-orkan-depresja/> (15.11.2024).*

52 „Orkan. Depresja”. Rozmowa z Ewą Nowak, rozmowę przeprowadziła M. Chuderska, *Kulturalna strefa*, Polskie Radio Dzieciom, 21.02.2021, <https://www.polskieradio.pl/18/7108/Artyku-ll/2685658,Orkan-Depresja-Rozmowa-z-Ewa-Nowak> (15.11.2024).

53 W kulturze popularnej ostatnich lat głośnym echem odbił się serial *13 powodów* (2017) w reżyserii B. Yorkeya, adaptacja powieści J. Ashera. Serial krytykowano za wykorzystanie niemal

Właśnie teksty wykorzystujące pomocowy schemat narracyjny nazwałabym „stroną Nowak” we współczesnej literaturze młodzieżowej, nawiązując do typologii wzorców edukacyjnych, jaką zaproponował Grzegorz Leszczyński⁵⁴. Strona Nowak czyni głównym tematem przechodzenie młodego bohatera przez sytuację graniczną; przez komplikacje, trudne wybory, bez sentymentalnego dydaktyzmu i terroru szczęśliwego zakończenia⁵⁵; wskazuje różne strategie radzenia sobie z potencjalnymi problemami oraz podkreśla sprawczość młodego człowieka na tej drodze, jego walkę z trudnościami, częste upadki⁵⁶. Skutecznie więc kontestuje koncepcję „książek idyllicznych” jako domyślnie najbardziej odpowiednich dla młodego czytelnika⁵⁷.

Powieści, które służą psychoedukacji i wzmocnieniu efektu Papageno, mają wspólne cechy poetyki. Najważniejszą rolę odgrywa tu reprezentacja autorozpoznania kryzysu przez bohatera. Fabuła rozwija się w ramach schematu „zauważyć, zrozumieć, zdiagnozować, pomóc (sobie lub innemu)”. Etapem tego procesu okazuje się ustalenie, że za zachowaniem bohatera (konfliktami w domu i szkole, oporem wobec środowiska dorosłych, wyzywającym

wszystkich wymienionych powyżej szkodliwych strategii reprezentacji śmierci samobójczej. Można go skonfrontować z filmem *Sala samobójców* J. Komasy (2011), w którym śmierć głównego bohatera pokazana jest jako akt utraty godności i nieodwracalny błąd, z którego Dominik zdaje sobie sprawę w ostatnich chwilach swego życia. Brutalizacja obrazu śmierci to jeden ze sposobów osłabiania potencjalnego efektu Wertera.

- 54 Wyróżnił on konkurujące ze sobą „stronę Tryzny” (eksploracja tragicznych konsekwencji, jakie mają dla młodego człowieka upadek wartości, autorytetów i instytucji) oraz „stronę Musierowicz” (wiara w ocalającą moc tradycyjnych wartości). Zob. G. Leszczyński, *Bunt czytelników*, s. 64.
- 55 O takim stereotypowym wymogu wobec literatury dla dzieci pisze J. Papuzińska, *Dziecko w świecie emocji literackich*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 1996; D. Wojciechowska, *Po co komu smutne baśnie – o problemach dziecięcej tanatologii*, w: *Baśnie nasze współczesne*, red. J. Ługowska, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2005; A.M. Czernow, *Przemiany motywu śmierci dziecka w literaturze dla niedorosłych*, w: *Śmierć w literaturze dziecięcej i młodzieżowej*, s. 29.
- 56 Na wartość tego typu przykładów zwracają uwagę sami młodzi czytelnicy – szukający w losach fikcyjnych bohaterów wskazówek, jak radzić sobie w podobnych okolicznościach życiowych. Na ten wątek wskazują empiryczne badania, zob. Z. Zasacka, *Uczniowskie oczarowania czytelnice – w poszukiwaniu synergii czytania w szkole i poza szkołą*, w: *Kultura solidarności w przestrzeni edukacyjnej*, red. G. B. Tomaszewska, D. Szczukowski, M. Szoska, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2024, s. 169-184.
- 57 J. Dymel-Trzebiatowska, *O tym, jak dzieciom opowiedzieć o wszystkim. Moc metafory w norweskiej książce obrazkowej „Blekkspruten” Gro Dahle i Sveina Nyhusa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2020, „Literatura i Kultura Popularna” XXVI, nr 4046.

strojem i agresją, samoizolacją, ucieczką z domu) nie stoi bunt młodzieńczy, ale choroba. Swoisty topos stanowi demaskacja sposobów bagatelizowania tych symptomów przez dorosłych; powracają niczym złowroga mantra rady: „Idź pobiegaj, wyjdź z psem, to ci przejdzie, zajmij się obowiązkami, weź się w garść, chłopaki nie płaczą, przesadzasz, czegoś ci może brakować? Ja w twoim wieku to dopiero miałam/em problemy”. Elementy narracji antypomocowej zostają więc w tych powieściach zdemaskowane i rozpoznane jako przyczyna pogłębiającego się kryzysu psychicznego bohatera. Głównym tematem zaś jest mozolne przechodzenie⁵⁸ przez stadia depresji, także te najczarniejsze – nieudaną terapię, próby samobójcze, pobyty w najbardziej nieprzyjaznych, przypominających więzienia, szpitalach. Szczególną wagę ma autonomiczna decyzja bohatera o zwróceniu się o pomoc, pod wpływem nawet najbardziej intuicyjnego czy akcydentalnego wsparcia: rówieśniczego, rodzinnego czy od osób w podobnej sytuacji. Powraca motyw przypadkowej rozmowy ratującej życie. W konstrukcji czasu zdarzeń i czasu psychologicznego akcentuje się temporalność faz depresyjnych – interwały polepszeń i pogorszeń kondycji psychicznej bohatera mają czytelnikowi unaocznić, że kryzys przemija, że można przeczekać najgorszy stan bez wyrządzania sobie krzywdy. Ważną rolę odgrywają parateksty umieszczane w tych książkach: zawierają one numery telefonów pomocowych i informacje o innych kanałach komunikacji z organizacjami oferującymi wsparcie, adresy poradni, internetowych platform pomocowych. Przedmowy psychologów i suicydologów wyjaśniają przebieg kryzysu oraz wskazują, jak go przetrwać i jak skutecznie szukać pomocy. Dzięki nim książka jako artefakt staje się również... przedmiotem ratującym życie, przestrzenią nie tylko inwencji, ale też prewencji czy interwencji pomocowej.

Jak starałam się pokazać, dzisiejsza kulturowa narracja o buncie, kryzysie i samobójcy, która wpływa na dydaktykę, ma co najmniej czterech bohaterów. Pierwszym jest samobójca w literaturze – wyjątkowy, tajemniczy, realizujący bezkompromisowo swój wolnościowy projekt egzystencjalny – także w bohaterskiej ofercie dla wspólnoty. Drugim jest dziecko w kryzysie

⁵⁸ W empatycznym odbiorze czytelniczym tekstów o trudnych doświadczeniach dużą rolę gra rozpoznanie wytrwałości bohatera w dążeniu do celu, pokonywanie napotykaných trudności, dowartościowanie sprawczości bohatera i jego samodzielności, umiejętności radzenia sobie z kryzysem. Połączenie tego elementu z autowglądem we własne doświadczenie (podobieństwa lub odrębności sytuacji) pozwala czytelnikowi spojrzeć na nie z dystansu, włączyć namysł nad innymi potencjalnymi scenariuszami działania. To ważny składnik budowania rezyliencji. Por. Z. Zasacka, *Zaradne dzieci w narracji literackiej i świecie społecznym* (w druku).

przedstawiane w tekstach współczesnych – często niezauważone, niewysłuchane, żyjące w komunikacyjnej pustce, z przypiętą łatką nastoletniego buntownika, którego niestosowne zachowania należy ukrócić. Trzecim bohaterem są osoby w kryzysie lub samobójcy zamienieni w liczby w zestawieniach statystycznych, nierzadko wykorzystywanych do dramatycznych, sensacyjnych przekazów medialnych; czwartym jest uczeń w kryzysie samobójczym, do którego wszelkimi środkami pomocowymi i prewencyjnymi starają się dotrzeć psychoterapeuci i suicydologzy. W dzisiejszej konstelacji medialnej siła oddziaływania literatury na młodego człowieka może się wydać nieporównywalna z wpływem internetu, filmu, gier, mediów społecznościowych wypełnionych niebezpiecznymi treściami. Ważne, aby wiedzieć, jakimi strategiami komunikacyjnymi we wszystkich tych mediach możemy utrwalać efekt Papageno, osłabiać efekt Wertera. To właśnie humanistyczne zadanie edukacyjne warto wprowadzić zarówno w tok sytuacji dydaktycznej, jak i w przygotowanie profesjonalne nauczycieli i pedagogów.

Abstract

Magdalena Rembowska-Płuciennik

INSTITUTE OF LITERARY RESEARCH OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rebellion or Depression? Do Literature in School and School in Literature See the Difference?

The article discusses four ways of narrativizing the relationship between mental crisis and rebellion in Polish education. The author analyzes how school readings, media discourse, therapeutic discourse of aid organizations, and contemporary literature for children and adolescents construct the narrative on this matter. The article highlights the necessity of disseminating a supportive narrative at various educational levels, one that reinforces the Papageno effect and weakens the Werther effect; in other words, one that discourages suicidal tendencies versus the one that suggests imitative self-destructive behavior. The article examines how contemporary texts for young readers can strengthen psychological resilience through narrative elements with psychoeducational potential.

Keywords

Polish language education, resilience, rebellion, depression, children's and young adult literature, bibliotherapy